

Patrimoniální správa

Vrchnostenská (patrimoniální) správa se vyvíjela od středověku jako výkonný orgán majitele panství coby jediného vlastníka veškeré půdy a osob na ní usazených; zahrnovala složku správní, soudní a policejní a v přenesené působnosti plnila i některé funkce státu. Panství (dominium) tvořilo uzavřenou, po všech stránkách soběstačnou jednotku, jejímž hospodářským základem byl velkostatek. Vrchnostenská (panská) kancelář, zajišťující chod a správu dominia, zaměstnávala odborné i pomocné úředníky, jejichž počet a specializace záležely na velikosti a charakteru panství. Vrchní dozor nad celým úřadem a plnou odpovědnost vůči majiteli panství měl hejtman (dříve purkrabí). Od poloviny 18. století sílí snahy státu po omezení kompetencí vrchnostenské správy a prosazení dohledu státních úřadů nad některými složkami její správy (především nad agendou kontribučenskou)¹. Další zásah do pravomocí vrchnostenských úřadů představovaly josefínské reformy. Důsledkem těchto vlivů byl rozpad centrální panské kanceláře na tři úřady: hospodářský zajišťující vlastní provoz velkostatku, soudní pro agendu spornou i nespornou a hlavní pro přenesenou politickou správu. Konec vrchnostenské správy znamenalo zrušení poddanství v roce 1848. Knihy někdejší vrchnostenské správy (zejména hospodářského obsahu) využívali její právní nástupci i po uvedeném datu.

Panství (německy Herrschaft, latinsky dominium) je historický termín, který označuje soubor soukromého (zejm. rodinného/rodového) majetku (reprezentačních či hospodářských staveb, měst, vesnic, polností, lesů, vodohospodářských staveb apod., včetně jeho poddaných a služebnictva) spadajícího pod patrimoniální správu jednoho feudálního vlastníka (pána) šlechtického původu (rodu). Zároveň se jednalo o nejnižší správní jednotky.

Pravomoc panství vyplývala z vrchního vlastnictví půdy a s tím spojeným poddanstvím. Důležitým mezníkem se stal přechod k režijnímu hospodářství, které vyžadovalo početnější a složitější správní aparát. Úroveň správy odpovídala potřebám jednotlivých panství. Do první poloviny 18. století si patrimoniální úřady zachovávají soukromý ráz. Od 2. pol. 18. stol se projevují zásahy státu a výrazně narůstá objem politické správy (vyhlašování zákonů, policejní záležitosti, vybírání daní a veřejných dávek, záležitosti školní, duchovní, silniční, vojenské atd.)

Správa panství byla zajišťována jednotlivými úředníky, v jejichž čele stál jako nejvýše postavený úředník hejtman (někdy též nazývaný jako správce), jenž byl bezprostředně podřízen vrchnosti. V případě, že vrchnost vlastnila více panství, byl nad jednotlivými hejtmany zřizován vrchní hejtman (inspektor, administrátor), jemuž byl svěřen dohled nad panstvím, hospodářstvím a účty. Hejtman /správce stál rovněž v čele vrchnostenské kanceláře, zprostředkoval styk se zeměpanskými úřady a vykonával i soudní pravomoc nad poddanými. Jako pomocný personál v kanceláři sloužili písaři, koncipisti, sekretář, atp.

---

¹ pojem zahrnující všechny druhy dávek (peněžní i naturální) a daní užívaný zejména pro daň pozemkovou (gruntovní), z latinského "contributio"

V kanceláři byly vedeny – manuály, protokoly, kopiáře korespondence, knihy přísah úřednictva, knihy výhostů, knihy rychtářské (pro jmenování vesnických rychtářů), knihy nařízení vrchnosti, knihy zpráv hospodářského úřednictva vrchnosti, hospodářská korespondence; ve prospěch poddaných byly vydávány výhosty, listy zachovací, listy řádného splazení, propouštěcí listy na učení a jiné vrchnostenské konsensy (např. k sňatku).

V čele vlastní hospodářské správy stál purkrabí, který byl na větších panstvích podřízen hejtmanovi, na menších statcích byl sám vedoucím úředníkem. Na větších panstvích mohli dále působit jako pomocný orgán obročníci pro agendu obročí, správce pro obilní hospodaření, lesmistr (lesníci, polesný), správce rybníčního hospodářství, příp. pojezdny.

Agendu důchodů vedl důchodní písař, jenž přijímal důchody z celého panství od všech stran, včetně jednotlivých hospodářských úřadů a vyplácel mzdy úředníkům aj. Jeho povinností bylo vést účetní registra a účty důchodů, míval též dohled nad některými obory hospodářství. Část důchodní agendy však mohla být na některých panstvích oddělena a svěřena zvláštním písařům – písař kontribuční, písař sirotčí.

Způsob hospodaření i způsob úřadování umožňují poznat hospodářské instrukce, vydávané majitelem panství nebo jeho zástupcem pro úředníky panství, jež určovaly rozsah, povinnosti a kompetence úředníků.

Kromě vrchnostenské správy byla na panství v jednotlivých obcích vesnická samospráva, kterou vykonával rychtář, jakožto čelní představitel obce, a konšelé. Tato samospráva představovala nejnižší článek ve vrchnostenské správě panství. Konšelé a rychtář obec spravovali, zastupovali ji před vrchností a zároveň byli jejím orgánem, od níž byli také jmenováni do svých funkcí. Rychtář a konšelé měli rovněž soudní pravomoc nad poddanými. Soudy se konaly na rychtářích za účasti hejtmana a písaře. Na soudech byly projednávány především záležitosti držby nemovitého majetku a sirotčí.

Až do doby tereziánských a josefínských reforem nebylo vedení vrchnostenských knih regulováno státem a nebylo jednotné. Jejich úprava se řídila místními potřebami a zvyklostmi panství.

Nejdůležitějšími písemnostmi týkající se poddanské držby majetku byly pozemkové (gruntovní) knihy, jež zajišťovaly právní poměry nemovitého majetku poddaných a chránily pozemkové vlastnictví. Jejich obsahem je evidence nemovitého majetku poddaných se změnami s tím spojenými a vejruňky – splátky trhových částek (mohou zachycovat i podrobnější popisy včetně živého a mrtvého inventáře, množství zásob obilí, píce atd., váznoucí dluhy, vejminky apod). Nejstarší gruntovní knihy (vznikaly od 15. - 16. stol. v souvislosti se zakupováním poddaných) se nazývají purkrechtní registra a jsou kopii měšťských knih trhových smluv. Knihovní záležitosti byly vyřizovány na výročních soudech a dozor nad vedením gruntovních knih měl hejtman, zápisy do nich činil listovní písař. Zápisy v gruntovních knihách původně postupovaly za sebou v chronologickém sledu, později bylo zapisováno podle rychet a vsí, kde měla v každé vsi daná usedlost vyhrazeno tzv. reálné folio. Gruntovní knihy tak byly vedeny buď samostatně pro každou obec, nebo pro několik obcí společně. Podstatné změny ve vedení pozemkových knih se odehrály za josefínských reforem.

Naopak ve prospěch vrchnosti byly vedeny urbáře. Původně obsahovaly jen předpis a soupis poddanských dávek a povinností, později též zachycovaly rozsah usedlostí. Často byly na jejich základě odhadovány předpokládané výnosy a sestavovány sumáře (přehledy o stavu a finančním výnosu celého velkostatku). Základní jednotkou bylo panství. Urbáře nebyly sestavovány pravidelně a vznikaly v různě dlouhých intervalech, často při změně majitele panství nebo prodeji (mnohdy vznikají opisem starších předloh a nejsou aktuální). Od konce 17. století byly nahrazovány Katastry.

Od konce 15. století se vyskytují sirotčí registra, do kterých byl zapisován majetek gruntů, na nichž zemřel hospodář a které přešly na sirotky. V zápisech byl zachycován nejen grunt a celá pozůstalost (někdy i kšaft), ale i jména sirotků a všechny transakce, které byly prováděny s jejich jměním.

Na panství byly rovněž vedeny knihy kostelních počtů a záduší pro správu kostelního jmění.

Pro agendu důchodní byla vedena kontribučenská registra.

Od 17. století byly zaváděny soupisy poddaných (Manschaftsbücher), vedené sirotčími písaři, zvl. z hospodářských důvodů (nejstarší zachovány z 80. let 16. stol. z rožmberského panství).

Písemnosti hospodářské správy panství zahrnují především účetní knihy a účty – důchodní písař vedl účetní registra a účty důchodu (viz výše); pro jednotlivá odvětví byly vedeny naturální účty a rejstříky (pivní, dobytčí, obilní, rybníční, lesní, solní); hospodaření jednotlivých panství, dvorů zachycují partikulární účty, účty jednotlivých provozů. Pro celé panství byla vedena hlavní kniha peněžní a jiné evidence - evidence některých druhů domácích zvířat, plodin (např. osevní / výmlatní rejstřík, pivovarská registra), evidence mzdových odměn (čelední registra, záznamy o potažních pracích); knihy robotní, zachycující robotní povinnosti poddaných.